

## بررسی جامعه‌شناختی کارکرد مساجد بر پویایی فرهنگ اسلامی

کجابر میرزاپوری\*

غلامعلی اسماعیلی کریزی\*\*

### چکیده

هدف از این پژوهش، بررسی کارکرد مساجد در شکل‌دهی، تقویت، تحول و پویایی فرهنگ اسلامی است. از روش اسنادی و تکنیک پرسش‌نامه باز، مصاحبه، مشاهده مشارکتی و فیش‌برداری برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. رویکرد و الگوی نظری تحقیق بر اساس نظریات کارکردی دورکیم، مرتون و پارسونز بنا شده است که مساجد را واجد کارکرد آشکار و پنهان در چهار بُعد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در نظر گرفته است. تجزیه و تحلیل داده‌ها توسط محقق براساس شیوه استدلالی و منطقی در تطبیق یافته‌های تحقیق با الگوی نظری صورت پذیرفته است. یافته‌ها و نتایج تحقیق نشان می‌دهد که مساجد نوعی ضرورت کارکردی برای دستیابی به اهداف جامعه اسلامی دارند و با کارکردهای آشکار و پنهان در ابعاد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی سبب تقویت، تحول و پویایی فرهنگ اسلامی می‌گردند. همچنین مساجد در یک رابطه دیالکتیکی با کارکردهای خود، سبب تقویت فزاینده خود و کارکردهای خود و در نهایت، پویایی فرهنگ اسلامی خواهند شد.

**کلیدواژه‌ها:** مساجد، کارکرد، پویایی فرهنگی، فرهنگ اسلامی.

## مقدمه

اماکن مقدس در جوامع دینی، منجر به شکل‌گیری و تکامل پرستشگاه‌ها شده است. احداث مساجد و سیر تکاملی آن در طول تاریخ به دست معصومان، متولیان دین، حاکمان با کمک حمایت‌های توده‌ای مردم، بیانگر اهمیت وجود این مکان مقدس در جامعه است. اهمیت بعد عبادی در دین‌داری (بعد که ناظر بر کلیه اعمالی است که انسان در آن لحظه خداوند را مخاطب خود قرار می‌دهد، مانند نماز و نیایش) و نقش مؤثر مساجد در جوامع اسلامی، تحقیقات مرتبط به آن را ضرورت می‌بخشد.

میزان کارکردی نمادها و اماکن مذهبی در هر گروه اجتماعی، بستگی به شرایط و اقتضائات محیط اجتماعی آن گروه یا سازمان اجتماعی دارد. به اقتضای اینکه هر نهاد یا گروه اجتماعی برای چه اهدافی از مذهب بهره می‌برد، مسجد کارکردهای متفاوتی را ارائه می‌نماید. عملکردهای مساجد در جوامع اسلامی یک مورد مطالعاتی مناسبی را برای کشف، تقویت و اصلاح کارکردها در جهت تطبیق اهداف جوامع پیشنهاد می‌نماید. مساجد یکی از مکان‌های تجمع مسلمانان برای انجام فعالیت‌های فرهنگی است. غالباً نماز جماعت محوری برای اجرای شعائر و فعالیت‌های فرهنگی محسوب می‌گردد، ولی مهم‌ترین فعالیت‌های اجرایی مساجد عبارتند از برگزاری نماز جماعت، سخنرانی‌ها و آگاه‌سازی‌های سیاسی، اخلاقی، اعتقادی و آموزشی (احکام)، همایش‌های فرهنگی - مذهبی، عزاداری‌ها، جشن‌های ملی و مذهبی، جمع‌آوری کمک‌های نقدی برای اقشار گوناگون و...

هدف نوشتار حاضر، شناخت و تحلیل کارکردی عملکرد مساجد در راستای احقاق اهداف فرهنگی جامعه است. برای رسیدن به این هدف، این مسئله مطرح

نشانه‌های باستان‌شناختی، مبادرت ورزیدن انسان به کنش‌های دینی در گذرگاه تاریخ را چنان برای آیندگان بازگو می‌نماید که گویی دین با روح انسان درهم تنیده گشته است. حافظه تاریخی نشان می‌دهد که انسان در راه سعادت خویش معبودی را برای پاسخ‌گویی به ابهامات درونی خویش می‌پرستید. فراتر از احساس و اهداف فردی دین‌داران، مذهب به‌عنوان یک عنصر فرهنگی در تقویت همبستگی اجتماعی نقش بسزایی را ایفا کرده است. دین براساس مجموعه‌ای از باورها، آموزه‌ها، نمادها، هنجارها و سازمان‌ها، وابستگی و تعاملات نیرومندی با هریک از وجوه فرهنگی، سیاسی و اقتصادی ایجاد می‌نماید (جلالی‌مقدم، ۱۳۸۷، ص ۱۱). محتوای آموزشی، ابزار و نهادهای ناقل مفاهیم مذهبی، متولی احقاق اهداف دینی در جامعه هستند. پرستشگاه به‌عنوان یک نماد و مکان مقدس، زمینه و بسترهای مناسبی را برای تحقق اهداف مذهبی فراهم می‌آورد. بر پایه تأکیدات قرآن کریم، که پرستش را فلسفه خلقت معرفی می‌نماید (ذاریات: ۵۶)، مسجد به‌عنوان مهم‌ترین نماد دین در اسلام محسوب می‌گردد.

در اجتماعات رسمی مذهبی، غالباً شعائر در مکان‌های خاصی انجام می‌شود (اسکات و هال، ۱۳۸۲، ص ۱۲). وجود معابد و پرستشگاه‌ها از ضروریات اولیه و زمینه‌ای ادیان محسوب می‌گردد. اماکن مقدس به‌عنوان تنها جایگاه معتبر دینی، فرصتی را برای ارضای حس پرستش در اختیار انسان قرار می‌دهد. ادیان مکان‌هایی را برای رفع چنین نیازهای ضروری جهت پرستش تعیین و تقدیس نموده‌اند، آتشکده‌های زرتشت، کلیسای مسیحیان و مساجد در اسلام، نمونه‌هایی از مکان‌های مقدس محسوب می‌شوند. از این رو، ضرورت کارکردی

مسجد را کانون شکل‌گیری تظاهرات و اعتراضات مردمی معرفی کرده است. این مقاله سعی دارد تا مسجد را کانون مشروعیت بخشی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران معرفی کند.

## تعاریف

### تعریف کارکرد

کارکرد مجموعه فعالیت‌هایی است که در جهت برآوردن یک یا چند نیاز نظام انجام می‌گیرد (ریترز، ۱۳۸۷، ص ۱۳۱). فونکسیون عبارت از کارکردی است که هر پدیده در نظام اجتماعی دارد (توسلی، ۱۳۸۴، ص ۲۱۷). بنا بر دیدگاه فونکسیونالیستی، همه پدیده‌های اجتماعی برای پاسخ‌گویی به نیاز یک جامعه شکل گرفته‌اند. بر اساس این دیدگاه، بقای نهادهای اجتماعی به شرط کارایی آنها در یک جامعه است و در صورت عدم کارایی و رفع نیاز از بین خواهند رفت. منظور از تبیین فونکسیون، تجزیه و تحلیل پدیدارهای اجتماعی در رابطه با نتایج آنها در کل نظام اجتماعی است (ادیبی و انصاری، ۱۳۸۳، ص ۷۷). تبیین کارکردی، یعنی تعیین اینکه آیا میان واقعیت مورد بررسی و نیازهای عمومی ارگانیزم اجتماعی انطباقی وجود دارد و این تطبیق چه چیزی را شامل می‌شود. تحلیل کارکردی آشکار می‌سازد که یک پدیده اجتماعی مورد بررسی چه تأثیراتی بر عملکرد کلی نظام یا اجزای سازنده آن می‌گذارد (کوزر، ۱۳۸۲، ص ۲۰۲-۲۰۳).

### تعریف فرهنگ اسلامی

فرهنگ در لغت به معنای علم، ادب، معرفت، تعلیم و تربیت (عمید، ۱۳۶۴، ص ۹۵۱) و مجموعه‌ای از آداب و رسوم، علوم، معارف و هنرهای یک قوم آمده است (معین، ۱۳۷۱، ص ۲۵۸۳). تایلور فرهنگ را مجموعه پیچیده‌ای از معارف، معتقدات، هنرها، صنایع، فنون،

می‌گردد که کارکرد فعالیت‌های مساجد در شکل‌دهی، تحول و پویایی فرهنگ اسلامی چیست؟ برای پاسخ‌گویی به این سؤال باید به چند سؤال فرعی نیز پاسخ داد: ابعاد کارکردی عملکردهای مساجد کدام است؟ هر یک از این ابعاد از چه طریقی به نیازهای فرهنگی جامعه پاسخ می‌دهند؟ رابطه این کارکردها با یکدیگر و در نهایت بعد فرهنگی چیست؟

بارزترین نوآوری نوشتار حاضر به موضوع و نگرش جدید به جایگاه مسجد در جوامع اسلامی برمی‌گردد. تاکنون هیچ مقاله‌ای با چنین رویکردی مسجد را مورد واکاوی قرار نداده است. نوآوری دیگر این نوشتار به اتخاذ الگوی نظری پارسونز در بررسی موضوع برمی‌گردد، رویکردی که می‌تواند تبیین کارکردی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی را تا حد قابل اتکایی به صورت جامع و دیالکتیکی ارتقا بخشد.

بررسی پیشینه و منابع پژوهشی نشان می‌دهد که با توجه به اهمیت مسجد به عنوان یک نهاد دینی در جامعه و توانمندی رویکرد علم جامعه‌شناسی در بررسی موضوع، پژوهشگران کمتری با رویکرد جامعه‌شناختی کارکرد مساجد در جامعه را مورد واکاوی قرار داده‌اند. کتاب *پرستشگاه در عهد سنت و تجدد* (باقی، ۱۳۸۱) با جمع‌آوری مقالاتی مرتبط با موضوع مسجد توانسته گامی مثبت در توسعه پژوهش‌های مرتبط با عملکرد مساجد داشته باشد. مقاله «مسجد و مدرنیته: مروری تحلیلی و جامعه‌شناختی به گفتمان‌های مسجد در ایران» (فاضلی، ۱۳۸۷) نوشته نعمت‌الله فاضلی با هدف شناخت جامعه‌شناسانه مسجد با تکیه بر شناخت گفتمان‌های مسجد در ایران دوره معاصر تدوین شده است.

مقاله «مسجد و فرایندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران» (نظری علی و حسن‌پور، ۱۳۹۱)،

به سوی پیشرفت در عرصه‌های مختلف هدایت می‌نماید. در مقابل فرهنگ ایستا که به سبب تولید سنن و رسوم غیر منعطف، انسان و جامعه را به سوی انحطاط رهسپار می‌نماید، فرهنگ پویا توانایی توازن و انطباق رفع نیازهای جوامع را با اقتضائات محیطی داراست (صالحی امیری، ۱۳۸۷، ص ۱۴). این نوع فرهنگ با حفظ ارزش‌های خود، به اقتضای زمانی و محدودیت‌های مکانی در یک محیط اجتماعی تطبیق می‌یابد (باقی نصرآبادی و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۶۴-۶۶). غالب فرهنگ‌ها سعی در دگرگونی و تحول برای تطبیق‌پذیری با محیط اجتماعی خود را دارند (کوئن، ۱۳۷۲، ص ۶). پویایی فرهنگی به میزان پاسخ‌گویی محتوای فرهنگ به اقتضائات و عوامل خارجی (مانند رسانه‌های جمعی نوین)، جغرافیا (مانند طوفان، زلزله، افزایش دما و...)، تغییرات جمعیتی و رهبری شاخص‌بندی می‌شود (باقی نصرآبادی و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۶۴-۶۶). فرهنگ اسلامی توانایی تطبیق‌پذیری با اقتضائات و نیازمندی‌های اجتماعی را داراست.

### روش تحقیق

متناسب با موضوع، سؤالات تحقیق و نیز رویکرد نظری کارکردگرایی که به دنبال تبیین و تحلیل فرایندهای علی نیست، از روش توصیفی برای تجزیه و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده استفاده شده است. روش توصیفی، فرایندهای کشف داده‌ها و تحلیل آنها در جهت تشریح و توصیف پدیده‌هاست که چرایی و چگونگی شکل‌گیری و تغییر پدیده‌های اجتماعی را بررسی نخواهد کرد. محقق با اتخاذ این رویکرد روش‌شناختی قصدی برای علت‌یابی و چرایی کارکرد مساجد نخواهد داشت. جمع‌آوری داده‌ها از طریق روش تک‌نگاری در مسجد جامع شهرستان چالوس، امکان شناخت کارکرد امروز مساجد جامعه ایران

قوانین، سنن و سرانجام، تمام عادات، رفتار و ضوابطی که فرد به‌عنوان عضوی از جامعه‌ای که فرامی‌گیرد و در برابر آن جامعه وظایف و تعهداتی را به عهده دارد (عربیان، ۱۳۸۰، ص ۶۱)، تعریف می‌نماید. رویکرد کارکردی، فرهنگ را ابزاری برای زیستن و رسیدن به اهداف تلقی می‌نماید، به گونه‌ای که زندگی اجتماعی انسان بدون فرهنگ امکان‌پذیر نیست. اگر فرهنگ اسلامی به کلیه عناصر مادی و غیرمادی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی که منطبق با شرایط تاریخی - اجتماعی جوامع شکل گرفته‌اند تعریف شود، مسجد به‌عنوان یک عنصر مادی فرهنگ اسلامی محسوب می‌گردد. از دیدگاه کارکردی، جوامع اسلامی برای رسیدن به اهداف خود نیازمند خرده‌نظام فرهنگی و عناصر مادی آن مانند مسجد هستند.

### تعریف پویایی فرهنگی

بی‌اهمیتی و بی‌توجهی به فرهنگ زمینه‌ساز توقف و عدم پیشرفت فرهنگی و در نهایت، ایستایی آن است. فرهنگ‌های ایستا انسان را به حداقل‌های زیستی - روانی و سکون ترغیب می‌نمایند. این نوع فرهنگ‌ها، پویایی و فناوری و ابداع را نمی‌پذیرند و مولد نشاط و موفقیت در زندگی فرهنگی و اجتماعی نیستند. چنین ویژگی‌هایی زمینه‌ساز ضدفرهنگ‌ها و انحراف را فراهم می‌نمایند (صالحی امیری، ۱۳۸۷، ص ۱۳). حد‌نهایی ایستایی جامعه، تحجر فرهنگی است که همه ارکان حیات آن بر محور تجربیات آزموده، انباشته و به میراث برده نیاکان تنظیم می‌گردد و هرگونه نوآوری را طرد می‌نماید (ساروخانی، ۱۳۷۰، ص ۴۵۶). ایستایی یک فرهنگ و عدم پاسخ‌گویی نیازهای برخاسته از تغییرات یک جامعه، زمینه‌ساز و طرد از اجتماع را برای آن فرهنگ فراهم می‌نماید. فرهنگ پویا برخلاف فرهنگ ایستا، انسان و جامعه را

### مبانی نظری

رهیافت کارکردگرایی ساختاری در پی توصیف کارکردی پدیده‌های اجتماعی است. آنها بر تأثیر اجزای یک نظام اجتماعی (ریتزر، ۱۳۸۷، ص ۱۵۱-۱۵۲) مانند ساختارها و نهادهای اجتماعی بر کل تأکید می‌ورزند و معتقدند که تمامی اجزای جامعه ضرورت کارکردی دارند و علت پدید آمدن آنها نیازمندی هر جامعه به این اجزاست (همان، ص ۱۲۲-۱۲۳). بر اساس این رویکرد، عدم کارکرد اجزا برای کل نظام، سبب حذف آنها از کل نظام می‌شود. یک نظام اجتماعی به ساختارهایی که حاوی کارکردهای متمایزی هستند نیاز دارد؛ بر این اساس، علت موجودیت و دوام آنها در جامعه، نیازمندی به کارکرد آنهاست (ادیبی و انصاری، ۱۳۸۳، ص ۷۸). امیل دورکیم در تمایز میان مفهوم علت اجتماعی و مفهوم کارکرد اجتماعی بیان می‌کند: در مفهوم علت اجتماعی باید توجه کرد که یک ساختار معین چگونه به وجود آمده و چرا یک چنین صورتی را به خود گرفته است. ولی در بررسی کارکردهای اجتماعی باید توجه کرد که یک ساختار معین چه نیازی را برای یک نظام گسترده‌تر برآورده می‌سازد (ریتزر، ۱۳۸۷، ص ۱۲۲).

پارسونز چهار نظام کنش را به‌عنوان نوعی ابزار مفهومی و تحلیلی (که در جهان واقعی وجود ندارد) برای تحلیل جهان واقعی معرفی می‌کند که عبارتند از: نظام اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی. میان این چهار نظام شبکه پیچیده‌ای از مبادله وجود دارد و در کنش متقابل با یکدیگرند که هر یک دارای چهار تکلیف ضروری هستند:

- تطبیق: هر نظام باید همراه با تغییر شکل جهان خارجی، خود را با موقعیت محیطی و نیازها تطبیق و سازگار نماید.

(بدون ادعای تعمیم‌پذیری نتایج تحقیق) را فراهم کرده است. از این رو، در این تحقیق از تلفیق روش کتابخانه‌ای و تکننگاری برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است.

روش تکننگاری امکان مطالعه و شناخت دقیق یک امر اجتماعی، گروه یا سازمان معین را برای رسیدن به یک سری قواعد کلی که احتمالاً در موارد مشابه دیگر نیز برقرار است، فراهم خواهد کرد. مونوگرافی، مطالعه همه‌جانبه ابعاد عینی و ذهنی یک امر اجتماعی است که در خلال آن، همه اضلاع یک کل و همه ابعاد یک پدیده سنجیده می‌شود (ساروخانی، ۱۳۸۵، ص ۳۱۸-۳۱۹). مونوگرافی پژوهشی پذیرا و منفعل است که محقق بدون دست‌کاری در متغیرهای تحقیق و با مشاهده مستمر و منظم پدیده، داده‌های تحقیق را جمع‌آوری می‌کند. این روش با به‌کارگیری روش‌های مشاهده مشارکتی، تامیت (Totality) و مطالعه طولی (Longitudinal Studies) یکی از عمیق‌ترین مطالعات اجتماعی محسوب می‌شود (همان، ص ۳۲۱-۳۲۲).

محقق با ابزار پرسش‌نامه، مصاحبه و مشاهده مشارکتی در یک مدت زمان سه ماهه سال ۹۱ به جمع‌آوری مجموعه عملکردهای مسجد جامع شهرستان چالوس پرداخته است. هدف محقق از به‌کارگیری این روش، ثبت مجموعه عملکردها برای تطبیق آنها با الگوی نظری تحقیق بوده است. با کمک پرسش‌نامه و مصاحبه از ساکنان اطراف مسجد، متولیان و مراجعان برای ثبت فعالیت‌های سالانه و کارکردهای مسجد استفاده شده است. محقق با اجرای تکنیک مشاهده مشارکتی با مراجعه مکرر به این مسجد، سعی در ثبت عملکرد و کارکرد مسجد داشته است. تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس استدلال‌های عقلانی و منطقی از طریق تطبیق داده‌ها با الگوی نظری تحقیق و گزارش آنها به‌صورت جداول توصیفی صورت پذیرفته است.

به عنوان یک نهاد اجتماعی در چهار بُعد اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، کارکردهایی را در جهت پاسخ‌گویی به نیازهای متناسب با اهداف یک جامعه ارائه می‌نمایند. اگرچه موضوع تحقیق حاضر به بُعد (نظام) فرهنگی محدود می‌شود، ولی مطابق با نظام سیبرنتیکی پارسونز، این چهار نظام (بعد) در ارتباط با یکدیگرند. تغییر و تحول در یک بعد، تحولاتی را در ابعاد دیگر ایجاد می‌نماید. بُعد فرهنگی در نظام کنش پارسونز در بالاترین سطح قرار دارد و دیگر خرده‌نظام‌های آن با خرده‌نظام فرهنگی در تأثیر مستقیم (مانند خرده‌نظام اجتماعی) و غیرمستقیم (مانند خرده‌نظام‌های سیاسی و اقتصادی) قرار دارند.

مجموعه‌ای از فعالیت‌هایی که در مساجد برگزار می‌شود می‌تواند در یک یا چند بُعد کارکردی مؤثر واقع گردد. از این رو، نمی‌توان فعالیت‌هایی همچون سخنرانی سیاسی، عزاداری، جشن‌های ملی و مذهبی، سخنرانی اخلاقی، اعتقادی و آموزشی (بیان احکام)، بیان خط‌مشی‌های سازمانی توسط فرماندهان و مسئولان و... را به یک بُعد کارکردی محدود نمود. هر فعالیتی می‌تواند تلفیقی از کارکرد خرده‌نظام‌ها را ارائه کند؛ مانند برگزاری مراسم عزاداری در مسجد که علاوه بر کارکرد همبستگی در بُعد اجتماعی، زمینه تقویت بازتولید و حفظ ارزش‌های مذهبی در بُعد فرهنگی را نیز فراهم خواهد کرد. برخی از فعالیت‌ها می‌توانند با تأثیرگذاری در یک بُعد، بر دیگر ابعاد تأثیر گذارند؛ مانند برگزاری سخنرانی‌های سیاسی که با تقویت منافع مشترک گروهی و معرفی گروه‌های رقیب، علاوه بر همتایی مسلمانان با نظام حاکم، می‌تواند بر خرده‌نظام اجتماعی (همبستگی اجتماعی) نیز تأثیر گذارد. مبانی نظری تحقیق با توجه به بررسی نظریه‌های کارکردی دورکیم، پارسونز و مرتون در جدول (۲) آمده است.

- دستیابی به هدف: هر نظام باید با تعیین هدف‌های اصلی و بسیج منابع برای دستیابی به آنها اقدام نماید.  
- یکپارچگی: هر نظام باید با تنظیم روابط متقابل اجزای سازنده خود و تحت نظارت درآوردن اجزای سازنده‌اش، کارکرد یکپارچگی، وحدت و انسجام را شکل دهد.  
- نگهداشت الگو و سکون: هر نظامی باید با تجهیز کنشگران به هنجارها و ارزش‌هایی که آنها را به کنش وامی‌دارد، انگیزش‌های افراد و الگوهای فرهنگی آفریننده و نگهدارنده این انگیزش‌ها را ایجاد، نگهداری و تجدید کند (همان، ص ۱۳۱-۱۳۴).

جدول ۱: نظام کنش پارسونز

نظام کنش	ابزار	سطح تحلیل	کارکرد
اقتصاد	پول	ارگانیسم رفتاری	تطبیق
سیاست	قدرت	نظام شخصیت	دستیابی به هدف
اجتماعی	نفوذ	عرف	یکپارچگی
فرهنگ	تعهد و التزام	اعتقادی	نگهداشت الگو

مرتون بر تحلیل کارکردی - ساختاری گروه‌ها، سازمان‌ها، جوامع و فرهنگ‌ها تأکید دارد (ریتزر، ۱۳۸۷، ص ۱۴۵-۱۴۶). کارکردهای آشکار و کارکردهای پنهان از دسته‌بندی‌های کارکردی مرتون است. کارکرد آشکار، کارکردهایی‌اند که آشکارا و با قصد قبلی انجام می‌شوند، ولی کارکرد پنهان به نتایج نامرئی و آثار غیرمنتظره‌ای که بدون قصد قبلی انجام می‌شود، گفته می‌شود (همان، ص ۲۲۲). برای مثال، کارکرد آشکار برگزاری نماز جماعت در مساجد انجام تکلیف دینی است و کارکرد پنهان آن ایجاد همبستگی‌های عاطفی و وحدت میان مردم.

بر اساس نظام سیبرنتیکی پارسونز، کلیه چهار نظام کنش در ارتباط و کنش متقابل با یکدیگرند؛ از این رو، هر فعالیتی ممکن است در هر یک از چهار نظام کنش دارای کارکرد باشد. مطابق با این چارچوب نظری، مساجد

فعالیت‌ها در مسجد می‌پردازند؛ مانند برگزاری نماز جماعت، عزاداری، سخنرانی که با هدف آشکار انجام تکالیف دینی انجام می‌گردد.

- کارکرد پنهان: کلیه تأثیراتی که بدون قصد و هدف ابتدایی در حین اجرای فعالیت‌ها و برنامه‌های هدفدار در مسجد بر برخی کارکرد خرده‌فرهنگ‌ها اثر می‌گذارد؛ مانند برگزاری نماز جماعت که زمینه‌های شکل‌گیری همبستگی، وحدت و همگونی را میان مسلمانان ایجاد می‌نماید.

منظور از جهت‌های رفت و برگشت موجود در الگوی نظری تحقیق، وجود رابطه متقابل و دیالکتیکی میان ابعاد کارکردی عملکردهای مساجد است؛ اینکه تمامی خرده‌نظام‌ها در یک رابطه متقابل مداوم با یکدیگر قرار دارند و کارکرد در یک بُعد بر کارکرد ابعاد دیگر تأثیر خواهد گذاشت.

### الگوی نظری تحقیق

بر اساس مباحث مطرح‌شده در بخش‌های پیشین و بررسی تحلیلی نظریه‌های دورکیم، پارسونز و مرتون، چارچوب نظری محقق بر اساس مبنای رویکردی زیر شکل خواهد گرفت:

۱. فرهنگ اسلامی به مجموعه‌ای از عناصر مادی و غیرمادی کسب‌شده در جامعه به اقتضانات زیستی و اجتماعی اطلاق می‌گردد.

۲. مساجد به‌عنوان یک نماد فرهنگی و مادی فرهنگ اسلامی، زمینه‌ساز شکل‌دهی و تحول فرهنگ اسلامی است.

۳. کارکردهای اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مساجد مقوم فرهنگ اسلامی هستند.

۴. مساجد، به صورت آشکار و پنهان، فرهنگ اسلامی را با اقتضانات و نیازمندی‌های محیط اجتماعی تطبیق می‌دهند.

جدول ۲: مدل نظری تحقیق

نوع کارکرد	ابعاد کارکردی
آشکار	اقتصادی
پنهان	
آشکار	سیاسی
پنهان	
آشکار	اجتماعی
پنهان	
آشکار	فرهنگی
پنهان	



در ذیل، هریک از ابعاد کارکردی در جدول (۲) توضیح داده می‌شود:

- بُعد کارکرد اقتصادی: کلیه کارکردهایی که مسجد با فعالیت‌های خود در زمینه‌های خدماتی، رفاهی و کمک‌رسانی به گروه‌ها، سازمان‌ها و اقشار اجتماعی بر جامعه اثر می‌گذارد؛ مانند جمع‌آوری کمک‌های نقدی برای زلزله‌زدگان.

- بُعد کارکرد سیاسی: کلیه تأثیراتی که مسجد با فعالیت‌های خود در حفظ یا دگرگونی مناسبات ساختاری نظام حاکم انجام می‌دهد؛ مانند حفظ نظام حکومتی، همگونی موضع‌گیری‌های سیاسی.

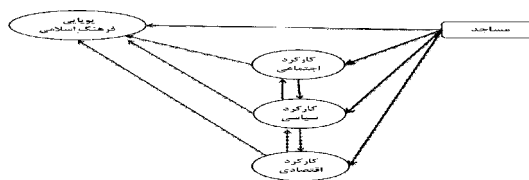
- بُعد کارکرد اجتماعی: کلیه تأثیراتی که مسجد با فعالیت‌های خود در زمینه همبستگی، وحدت، همگونی، اجتماعی شدن، تعاون و تعلیم و تربیت در افراد یک جامعه ایجاد می‌کند.

- بُعد کارکرد فرهنگی: کلیه تأثیراتی که مسجد با فعالیت‌های خود، زمینه‌های حفظ عناصر فرهنگی اسلامی و ملی را موجب می‌شود.

- کارکرد آشکار: کلیه تأثیراتی که متولیان، مجریان و برنامه‌ریزان صرفاً برای تحقق این اهداف به اجرای

ایجاد نموده است. استقرار مسجد در مرکز اصلی شهر و نزدیکی به مهم‌ترین مراکز اداری و تجاری از موارد قابل توجه است. مدیریت مسجد توسط هیأت امنای صورت می‌پذیرد. منابع درآمدی این مسجد عبارتند از: وقف، کمک‌های مردمی، اجاره بهای مسجد در برگزاری برخی مراسم‌ها، اجاره بهای فروشگاه و منازل تحت تملک مسجد. بررسی و یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که عمده فعالیت‌های مسجد جامع چالوس عبارتند از: برگزاری نماز جماعت، مراسم‌های ملی - مذهبی اعم از جشن‌ها، اعیاد ملی و مذهبی، عزاداری‌ها و سوگواری‌ها، دعا و نیایش، نماز، اعتکاف، قرائت قرآن و تواشیح، جمع‌آوری کمک‌های مردمی، همایش بسیج، یادواره شهدا، توزیع نشریات سیاسی - اجتماعی، سخنرانی سیاسی، اعتقادی و اخلاقی، و بیان آموزش‌های دینی مانند احکام. برگزاری سخنرانی سیاسی، بخصوص سخنرانی تبلیغی - سیاسی در زمان انتخابات با یک فرصت تقریباً برابر برای همه کاندیداها امکان‌پذیر است. اکثریت مخاطبان مسجد را قشر کسبه و بازاری با حدود سنی میان‌سال تشکیل می‌دهند. البته تنوع قشری، سنی و تعداد مخاطبان در مراسم‌ها و برنامه‌های ویژه مانند ماه مبارک رمضان، متنوع و متغیر است که گاهی به تکمیل شدن ظرفیت مسجد منجر می‌گردد. همان‌گونه که در الگوی نظری بیان شد، در نظام سبیرنیتیکی پارسونز کلیه چهار نظام کنش در ارتباط و کنش متقابل با یکدیگرند و ممکن است هر فعالیت اجرایی در مسجد، در هر یک از چهار نظام کنش دارای کارکرد باشد. در این زمینه، محقق به تقسیم‌بندی فعالیت‌ها و تعیین کارکردهای متناسب با آنها نخواهد پرداخت، بلکه کارکرد مساجد را در یک مفهوم کلی بیان خواهد نمود. یافته‌های تحقیق در قالب الگوی نظری تحقیق و در چهار قسمت کارکرد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی ارائه خواهد شد:

۵. مساجد نقش مؤثر و سازنده‌ای در پویایی و تحول فرهنگ اسلامی ایفا می‌نمایند. بر این اساس، مساجد هم به‌طور مستقیم و هم از طریق کارکردهای اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، بر پویایی فرهنگ اسلامی تأثیر خواهند گذاشت.



### فرضیات تحقیق

با توجه به الگوی نظری، فرضیه‌های تحقیق عبارتند از:

۱. مساجد نوعی ضرورت کارکردی برای دستیابی به اهداف جامعه دارند.
۲. مساجد با کارکرد آشکار و پنهان در ابعاد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی سبب تقویت، تحول و پویایی فرهنگ اسلامی می‌گردند.
۳. مساجد در یک رابطه دیالکتیکی با کارکردهای خود، سبب تقویت فزاینده فعالیت‌ها و کارکردها و در نهایت، پویایی فرهنگ اسلامی خواهند شد.

### بررسی کارکرد مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی

مسجد جامع چالوس با قدمتی تاریخی و بنای وسیع، دارای دو درب شمالی و جنوبی (درب اصلی) است که به ترتیب به بازار و مرکز شهر باز می‌شود. یک باب منزل مسکونی و نیز حوزه علمیه امام صادق علیه السلام چالوس در داخل این مسجد قرار دارند. همچنین یک فروشگاه فرهنگی برای عرضه محصولات فرهنگی با مدیریت و درآمد شخصی در حیاط مسجد در حال فعالیت است. ورود و خروج مکرر شهروندان برای عبور از مرکز شهر به داخل بازار از طریق حیاط مسجد، فضای نامتعارفی را



## بررسی کارکرد اجتماعی مساجد در پویایی فرهنگ

### اسلامی

فعالیت‌هایی مانند نماز جماعت، ادعیه، مراسم‌های ملی و مذهبی اعم از جشن‌ها و اعیاد ملی و مذهبی، عزاداری‌ها و سوگواری‌ها، تعلیم و تربیت و کمک‌های مادی به نیازمندان، کارکردهای آشکار و پنهان زیر را به دنبال خواهد داشت:

**وحدت، همسان‌گرایی و همگونی اجتماعی:** مراسم‌ها، اکثریت مردم را در یک مکان جمع می‌کنند تا از آنها یک واحد همگون بسازند. مراسم مذهبی می‌توانند باعث اتحاد افراد کاملاً متفاوت و دارای موقعیت‌های اجتماعی متضاد شوند (جلالی مقدم، ۱۳۸۶، ص ۸۶-۸۱). از منظر رابرتسون اسمیت، دو کارکرد عمده دین، تنظیم‌کننده و برانگیزاننده است. دین سبب تنظیم رفتار فردی برای خیر همگان (گروه) و برانگیختن احساس مشترک و وجدان اجتماعی می‌گردد. مناسک بیان تکرار وحدت و کارکردهایی است که اشتراک اجتماعی را تحکیم می‌بخشند (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۱۷۰).

ترنر چنین استدلال می‌کرد که میان افراد شرکت‌کننده در مراسم مذهبی مشترک در یک زمان و یک مکان نوعی رابطه همسان‌گرایی به نام مساوات‌طلبی به وجود می‌آید. شرکت در مراسم، آنها را از موقعیت‌های غیرمذهبی (دنیوی) از جمله تفاوت طبقاتی، جنس و نژاد، اگرچه به‌طور موقتی، دور می‌کند (اسکات و هال، ۱۳۸۲، ص ۳۹-۴۰). مساجد تجمعات مردمی را بدون توجه به پایگاه‌های اقتصادی - اجتماعی شکل می‌دهد. صفوف نماز جماعت بر اساس تعلقات دنیوی منظم نمی‌گردد؛ از این رو، فضایی صمیمی برای مردم برای یکتانگاری یکدیگر فراهم می‌شود. از همین روست که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: نماز جماعت، انسان را از نفاق و

درویی دور می‌کند (مجلسی، ۱۳۷۶، ص ۲۶۷).

**تقویت آداب و رسوم ملی و مذهبی:** برگزاری مراسم ملی و مذهبی، عزاداری و سوگواری زمینه‌های تقویت و گسترش آداب و رسوم ملی و مذهبی را فراهم می‌سازد و سبب قوام و بازتولید فرهنگ اسلامی می‌گردد.

**همبستگی اجتماعی:** امام رضا علیه السلام آشکار شدن اخلاص و یگانگی را از برکات نماز جماعت می‌داند (حرّ عاملی، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۳۷۲). طبق نظریه دورکیم، مراسم مذهبی هم در حفظ نظم اجتماعی و هم در تشویق وحدت اجتماعی نقشی حیاتی ایفا می‌کنند (اسکات و هال، ۱۳۸۲، ص ۳۳). مسجد که مکانی برای همه اقشار و طبقه‌های اجتماعی است، سبب همبستگی و نوعی یکسان‌سازی می‌شود (باقی، ۱۳۸۱، ص ۲۰۹). دین هدف‌های گروهی را بر فراز هدف‌های فردی قرار می‌دهد (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۲۰۸). ارتباط نزدیک و چهره به چهره مردم با حاکمان و والیان حکومت‌ها نسبت به رسانه‌های مجازی، جلب اعتماد بیشتری را خواهد نمود. برای نمونه، در جریان انتخابات یا پذیرش یک صلح در جنگ، این روش پسندیده‌تر خواهد بود (باقی، ۱۳۸۱، ص ۲۱۸). مسجد نوعی احساس مشترک و آموزش جمع‌گرایی و خیر جمعی را القا می‌کند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: برای دوری از دسته‌بندی‌های گروهی به مساجد پناه بیاورید (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ص ۵۸۱).

**اجتماعی شدن:** دین در فرایند رشد انسان بسیار اهمیت دارد؛ زیرا به افراد در بحران‌های زندگی و مقاطع گذار از یک وضعیت به وضعیت دیگر کمک می‌کند و در نتیجه، بخشی از فرایند اجتماعی شدن به‌شمار می‌آید (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۲۰۸). مسجد مکان ملاقات افراد با پایگاه‌های اقتصادی - اجتماعی و قشری مختلفی است که کمتر امکان ملاقات‌های حضوری و تعاملات مستقیم در

دینی و سیاسی در قالب سخنرانی‌ها و پخش کلیپ‌های مختلف آموزشی محسوب می‌گردند. بسیاری از مباحث مورد نیاز دینی و سیاسی در حین اجرای فریضه نماز جماعت مورد بررسی و آموزش قرار می‌گیرد.

**آرامش روحی:** پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: صف‌های نماز جماعت را هماهنگ و تنظیم نمایید تا دل‌هایتان متعادل شود و شانه‌ها در تماس با هم باشد، تا مهربانی افزوده شود (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ص ۵۸۱). زندگی در جهان مدرن و ماشینی امروز با حاکمیت فردگرایی، نیاز انسان به جمع و رابطه عاطفی با هم‌نوع را افزایش داده است؛ نیاز انسان به مکانی که به دور از تعاملات انسانی فردگرایانه و رقابتی بر پایه روابط همدلانه و عاطفی بنا شده باشد. مسجد علاوه بر آنکه با فعالیت‌هایی مانند عبادات و نیایش‌های فردی، در رسیدن به آرامش کمک می‌کند، مکانی برای شکل‌دهی روابط عمیق، پایدار و معنوی است (باقی، ۱۳۸۱، ص ۱۵). مسجد فرصتی را برای تعدیل روابط سطحی زودگذر مادی فراهم می‌نماید تا با وحدت روحی، وجدان‌های جمعی را شکل دهد.

**نفوذ و کنترل:** تعلیم و تربیت برای هر نظام سیاسی، ابزار کنترل نگرش‌ها و نفوذ ارزش‌ها بر مردم است (همان، ص ۹۲-۹۴). امر به معروف و نهی از منکر که ضامن سلامت یک جامعه است، بدون نهادهای تقویت‌کننده‌ای مثل مساجد، معنای عملی خود را کاهش خواهد داد (همان، ص ۱۴). مساجد می‌توانند زمینه‌هایی را برای کنترل رفتاری و اخلاقی، و ارائه ارزش‌های اسلامی ارائه نمایند. **اصلاح اجتماعی:** در گذشته مساجد محل نزاع‌ها و مذاکره با هیأت‌های اعزامی قبایل و به‌عنوان مرکز حکومت بود. امام جماعت مساجد معتبر شهرها توسط حاکمان تعیین می‌شدند و دارالحکومه را در کنار مسجد جامع بنا می‌کردند. سخنرانی‌ها و بیعت‌های حاکمان نیز در مساجد

جامعه برای آنها فراهم است. مسلمانان ضمن شرکت در مراسم مذهبی، شیوه‌های رفتاری و اخلاقی را در تعامل با دیگر کنشگران درونی می‌نمایند. مسلمانان با الگوگیری رفتاری و اخلاقی، به‌عنوان مهم‌ترین مرحله جامعه‌پذیری، عملکردهای خود را با آنها تنظیم می‌نمایند. امام صادق علیه السلام انسان‌های مسجدی را از برترین و برگزیدگان جامعه معرفی نموده است و انسان مسجدی را اهل بهشت می‌داند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حدیثی می‌فرماید: «آنان که به ندای مؤمنان پاسخ می‌گویند و به سوی مسجد می‌شتابند از اهل بهشت معرفی شده‌اند» (مجلسی، بی تا، ج ۸۵).

**هنجارمندی:** دین به هنجارها تقدس می‌بخشد (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۲۰۸). جماعت، تجلی‌گاه اراده خداوند و مظهر قدرت اوست؛ جایی که قرآن می‌فرماید: مؤمنان به صورت گروهی پیروز خواهند شد (مائده: ۵۶). دین از طریق خلق ارزش‌های اجتماعی، توافق جمعی درباره ماهیت و محتوای الزامات اجتماعی ایجاد می‌کند و نقشی حیاتی در فراهم آوردن نیرویی ملزم‌کننده به کنشگران برای تطبیق با رسوم را به عهده دارد (جلالی مقدم، ۱۳۸۶، ص ۳۸-۳۹). دین نظم اجتماعی را مشروع می‌کند (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۲۰۸). مسجد با خلق و ترویج ارزش‌های دینی نقش سازنده‌ای را در هنجارمندی مسلمانان ایفا می‌کند.

**رشد آگاهی‌های مذهبی و سیاسی:** در گذشته مساجد مکانی برای تعلیم و تربیت، جمع‌آوری کتاب‌های اهدایی و توزیع آنها میان طالبان علم بود. کتابخانه‌های مساجد از چنان اعتباری برخوردار بود که مسئولان حکومتی خود عهده‌دار نگه‌داری از آن بودند. مسجدالنبی پایگاه بحث و استدلال و پاسخ به سؤالات شرعی بود (باقی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۲). امروزه مساجد به‌عنوان یکی از مکان‌های آموزش

ص ۲۹). مسجد مکانی برای ارتباط میان نسل‌هاست تا مانع انقطاع و بی‌هویتی و غربت نسل‌های جدید گردد (باقی، ۱۳۸۱، ص ۲۰۹).

**تقویت وجدان جمعی:** دین، وجدان اجتماعی را برای پشتیبانی از منافع یکدیگر برمی‌انگیزاند (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۱۷۰). مسجد فضایی را برای ایجاد وجدان جمعی و اشتراک منافع در جهت یاری رساندن به همدیگر فراهم می‌سازد. قرار گرفتن در یک فضای عاطفی و صمیمی باعث خودآگاهی‌های جمعی و دوری از ایجاد از خودبینی‌گانگی مسلمانان خواهد شد.

جدول ۳: بررسی کارکرد اجتماعی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی

ابعاد و نوع کارکرد	شاخص‌های فعالیت‌های مرتبط	
	آشکار	نماز، جماعت، «عبه، مراسم ملی و مذهبی اعم از جشن‌ها، اعیاد ملی و مذهبی، عزاداری‌ها و سوگواری‌ها، تعلیم و تربیت، کمک‌های مادی به نیازمندان
پنهان	رشد آگاهی‌های مذهبی و سیاسی، تقویت آداب و رسوم ملی و مذهبی	
اجتماعی	همسان‌گرایی، وحدت، همبستگی اجتماعی، اجتماعی شدن، اصلاح اجتماعی، تفرود و کنترل، هنجارمندی، آرامش روحی، پیوند عاطفی، تعاون و همکاری، هویت‌یابی، تقویت وجدان جمعی	

جدول (۳) به خلاصه‌ای از بررسی کارکرد اجتماعی مساجد پرداخته است. بر اساس یافته‌های جدول، فعالیت‌های مرتبط با کارکرد اجتماعی مساجد عبارتند از: نماز جماعت، ادعیه، مراسم ملی و مذهبی اعم از جشن‌ها و اعیاد ملی و مذهبی، عزاداری‌ها و سوگواری‌ها، و تعلیم و تربیت. این فعالیت‌ها با کارکرد آشکار رشد آگاهی مذهبی و سیاسی، تقویت آداب و رسوم ملی و مذهبی و کارکرد پنهان همسان‌گرایی، وحدت، همبستگی اجتماعی، اجتماعی شدن، اصلاح اجتماعی، هنجارمندی، آرامش روحی، تعاون و پیوند عاطفی همراه است.

### بررسی کارکرد فرهنگی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی

فعالیت‌هایی مانند اقامه فریضه نماز جماعت، ادعیه، نیایش، قرائت قرآن، عزاداری، سخنرانی، به‌کارگیری نمادهای دینی (پرچم و پارچه‌های نمادین)، یادواره شهدا، مراسم ملی و مذهبی، بیان احکام و احادیث،

صورت می‌پذیرفت و مسجد به شکل یک رسانه عمل می‌کرد (همان، ص ۱۷۲). امروزه نیز مساجد در اختیار عواملان اجتماعی برای اصلاح رفتاری و اخلاقی مسلمانان قرار می‌گیرد. همچنین مساجد امکان ملاقات‌های حضوری همدلانه را در میان مردمی که در مشغله‌های کاری و فکری انبوهی قرار دارند فراهم می‌نمایند. این مکان‌ها با خلق روابط همدلانه، زمینه حل بسیاری از مشکلات واقع می‌گردد.

**تعاون و همکاری:** در دوران دفاع مقدس مساجد محلی، مکانی برای کمک‌های مادی به جنگ، توزیع عادلانه برخی خدمات اداری و دولتی در زمان بحران و... بود که سبب تقویت حس تعاون میان مردم می‌شد. علاوه بر آن، پیوند عاطفی میان رزمندگان و مردم که باعث دلگرمی رزمندگان اسلام می‌شد به‌عنوان کارکرد پنهان این فعالیت‌ها محسوب می‌شد (همان، ص ۲۰۸). امروزه برخی از جمع‌آوری کمک‌های نقدی برای مردم نیازمند (مانند مساکین، آسیب‌دیدگان و قایع و سوانح طبیعی مانند زلزله‌زده‌گان، بیماران و...) در مساجد صورت می‌پذیرد. این فعالیت‌ها سبب تقویت روحیه تعاون، همکاری و همبستگی میان مسلمانان و در نهایت، بازتولید فرهنگ ایثار و فداکاری خواهد شد.

**هویت‌یابی:** روند اشتراک در شعائر و اعتقادات، مفهومی را که گروه از هویت خود دارد تقویت می‌کند و بر احساس جمعی تأکید می‌نماید. پرستش مشترک در یک مکان و زمان خاص و به یک شکل واحد در برابر یک امر واحد (خداوند یکتا) موجب تقویت هویت گروه می‌شود. به همین سبب، خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «در هر مسجدی روی خود را به سوی خدا کنید» (اعراف: ۲۹). رعایت همگانی ساعات نماز، نشانه برادری و وحدت‌بخش میان مؤمنان است (جلالی‌مقدم، ۱۳۸۶،

و امکان فرایند جامعه‌پذیری دینی، مبنای خوبی و بدی اخلاقی و رفتاری را مفاهیم دینی قرار می‌دهد تا افراد بر اساس آنها در جامعه کنش نمایند.

**تقویت ابعاد دین‌داری:** مسجد سبب تقویت دین به‌عنوان یک شاخص فرهنگی و در نهایت، دین‌داری کنشگران اجتماعی پیروان خود می‌گردد. ابعاد اعتقادی، ایمانی، تکلیفی، عبادی و اخلاقی دین‌داری مسلمانان همراه با گستره فعالیت‌های اجرایی مسجد افزایش می‌یابد.

جدول ۴: بررسی کارکرد فرهنگی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی

شاخص فعالیت مرتبط ابعاد و نوع کارکرد	نماز جماعت، ادعیه، نیایش، قرائت قرآن، عزاداری، سخنرانی، به‌کارگیری نمادهای دینی (پرچم و پارچه‌های نمادین)، بادواره شهدا، مراسم ملی و مذهبی، بیان احکام و احادیث
اشکار	تقویت و ترویج مفاهیم دینی، همگون‌سازی اعتقادی، تقویت دین‌داری
پنهان	ارزش‌محوری دین، تقویت ابعاد دین‌داری

جدول (۴) به بررسی کارکرد فرهنگی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی پرداخته است. بر اساس یافته‌های جدول، فعالیت‌های مرتبط با کارکرد فرهنگی مساجد عبارتند از: نماز جماعت، ادعیه، نیایش، قرائت قرآن، عزاداری، سخنرانی، نمادهای دینی (پرچم و پارچه‌های نمادین)، مراسم ملی و مذهبی، بیان احکام و احادیث. این فعالیت‌ها با کارکرد آشکار تقویت و ترویج مفاهیم دینی، همگون‌سازی اعتقادی، تقویت دین‌داری و کارکرد پنهان ارزش‌محوری دین و تقویت ابعاد دین‌داری همراه هستند.

### بررسی کارکرد سیاسی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی

فعالیت‌هایی مانند همایش بسیج، توزیع نشریات سیاسی - اجتماعی و سخنرانی سیاسی، کارکردهای آشکار و پنهان سیاسی زیر را به دنبال خواهد داشت:

**تحفظ بر وضع موجود:** دین از طریق آیین‌ها، مراسم، امنیت عاطفی و هویت‌دهی، نقطه اتکای ثابتی برای حل ناسازگاری‌های اعتقادی انسان‌ها فراهم می‌آورد. این کارکرد دین به نظم اجتماعی استواری می‌بخشد و غالباً به

کارکردهای آشکار و پنهان زیر را به دنبال خواهد داشت: **تقویت و ترویج مفاهیم دینی:** نمادها می‌توانند مفاهیم را از راه‌های زیادی بیان کنند و تشخیص میان مقدس و نامقدس را آسان‌تر نمایند. آنها به دلیل اینکه مفاهیم را در شکلی ملموس و مختصر و مفید جمع و خلاصه می‌کنند باعث ایجاد قدرت تمرکز روی مراسم مذهبی می‌شوند؛ مانند حرکت به سوی یک مکان مقدس، یادآور شدن به زمان انجام مراسم مذهبی، تمایز دنیای غیرمذهبی و مکان نامقدس با اماکن مقدس که همیشه با آداب تطهیر بدن همراه است. نمونه عینی آن، وضو گرفتن در اسلام پیش از وارد شدن به محل نمازگزاردن در مسجد است (اسکات و هال، ۱۳۸۲، ص ۸۲-۸۱).

**تقویت و حفظ ارزش‌های دینی:** مسجد مکانی برای تعلیم و تربیت‌های علمی، دینی، و نظامی محسوب می‌شود (باقی، ۱۳۸۱، ص ۲۶). شعائر و وظیفه اجتماعی عمده‌ای را به عهده دارند. هدف آنها حفظ جماعت، شاداب نگه داشتن حس تعلق به گروه و مواظبت از اعتقاد و ایمان است. دین فقط با کنش‌ها که مظاهر باورها و شیوه‌های تجدید آنها هستند، زنده می‌ماند (آرون، ۱۳۸۷، ص ۳۸۶). این ارزش‌های اخلاقی علاوه بر تمایز با دیگر گروه‌ها و همبستگی با خود، تقویت ارزش‌های اخلاقی موجود را هم موجب خواهد شد. مجموعه فعالیت‌های انجام‌شده در مساجد موجب تقویت دین‌مداری و مبنای اعتقادی مسلمانان خواهد شد.

**همگون‌سازی اعتقادی:** ارزش‌های دینی در بیشتر نظام‌های اجتماعی نقش کانونی دارند. طرح مباحث اعتقادی و پاسخ به شبهات اعتقادی سبب انسجام میان افراد می‌گردد. **ارزش‌محوری دین:** برگزاری مراسم مذهبی و ارائه مفاهیم دینی سبب می‌گردد تا مردم مبنای دینی را به‌عنوان محوریت ارزش‌های فرهنگی قرار دهند. مسجد با ایجاد

**جنبش‌های سیاسی - اجتماعی:** یک ویژگی مشترک تمامی نهضت‌های سیاسی و دینی که در دوره‌های مختلف روی داد ارتباط با مسجد بود. مساجد به‌عنوان پایگاهی استراتژیک گاهی مورد سوءاستفاده حاکمان و روحانیان دربار در سرکوب مردم قرار می‌گرفتند، ولی اغلب به سود جنبش‌های عدالت‌خواهانه اسلامی بودند. مساجد پایگاه تجمع اجتماعات مردمی و توده‌هاست، رهبران قیام و انقلاب با توجه خاص به این پایگاه، مردم را در جهت حرکت به سمت تغییرات بنیادین نظام حاکمه تحریک می‌کنند. در انقلاب اسلامی ایران نیز مسجد خاستگاه اصلی انقلاب محسوب می‌شد (همان، ص ۱۳ و ۱۷۶).

**جدول ۵: بررسی کارکرد سیاسی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی**

ابعاد و نوع کارکرد	شاخص فعالیت‌های مرتبط	سخنرانی، همایش‌های بسیج، توزیع نشریه سیاسی - اجتماعی و سخنرانی سیاسی
	سیاسی	آشنایی با مسائل سیاسی روز، تحلیل سیاسی، خطبه‌های سیاسی، فشار سیاسی و جنبش‌های سیاسی - اجتماعی
	پنهان	محافظه‌کاری و تقویت نظام حاکم

جدول (۵) به بررسی کارکرد سیاسی مساجد در پویایی فرهنگ پرداخته است. بر اساس یافته‌های جدول، فعالیت‌های مرتبط با کارکرد سیاسی مساجد عبارتند از: سخنرانی، همایش‌های بسیج و سخنرانی سیاسی. این فعالیت‌ها با کارکرد آشکار آشنایی با مسائل سیاسی روز، تحلیل سیاسی، خطبه‌های سیاسی، فشار سیاسی و جنبش‌های سیاسی - اجتماعی، و کارکرد پنهان محافظه‌کاری و تقویت نظام حاکم همراه است.

**بررسی کارکرد اقتصادی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی**

فعالیت‌هایی مانند وقف و کمک‌های مردمی در گسترش مسجد، منابع درآمدی مسجد، کادر حقوق‌بگیر، اجاره مساجد، هزینه کردن در مخارج متعارف مسجد، برگزاری مراسم و ایراد سخنرانی و برنامه‌های تربیتی و جمع‌آوری کمک‌های مردمی برای نیازمندان، کارکردهای آشکار و

حفظ وضع موجود کمک می‌کند (همیلتون، ۱۳۸۷، ص ۲۰۸). مساجد با اجرای برنامه‌های سیاسی مختلف، مکانی برای حفظ منافع و نظام حکومتی محسوب می‌گردند. **مرکز حکومت و سیاستگذاری:** مسلمانان در تاریخ هزار و چهارصد ساله خویش پس از حکومت پیامبر ۹ بارها به نام اسلام تشکیل حکومت داده‌اند (توسلی، ۱۳۸۰، ص ۲۹۴) و مسجد را به‌عنوان پایگاه ابتدایی خود در نظر گرفته‌اند. مسجداً نخستین پایگاه حکومت اسلامی بود (باقی، ۱۳۸۱، ص ۴۳). در اسلام، شورا و رأی‌زنی سابقه‌ای طولانی دارد که غالباً این عمل همراه با برگزاری نماز جماعت بود (توسلی، ۱۳۸۰، ص ۳۰۲). بسیج، تصمیم‌گیری‌ها، مشاوره‌های جنگی و طراحی عملیات به همراه آموزش‌های نظامی و اعزام سربازان به جنگ و دریافت اطلاعات و اخبار جنگی به همراه تأمین حفاظت شهری در مساجد صورت می‌پذیرفت (باقی، ۱۳۸۱، ص ۱۷۲).

**خطبه‌های سیاسی و تقویت نظام حاکم:** رابطه میان مذاهب و گروه‌های دینی در پشتیبانی از احزاب سیاسی خاص که جهت‌گیری سیاسی معین و هم‌سوئی با مذاهب دارند امری تأییدشده است (توسلی، ۱۳۸۰، ص ۲۵). دولت‌ها از طریق احداث مساجد در نهادهای دولتی و نظامی و انجام فعالیت‌های مختلف به دنبال جلوگیری از نفوذ سیاسی افکار مخرب هستند (باقی، ۱۳۸۱، ص ۹۷-۹۸). **فشار سیاسی:** مسجد همواره مکانی برای خیزش‌های فکری، سیاسی و اجتماعی مورد توجه همگان بوده است. سابقه تاریخی مسجد نشان می‌دهد که بسیاری از مسلمانان این مکان را پایگاه و آغازگری برای حرکت‌های اجتماعی قرار داده‌اند. تجربه تاریخی شکل‌گیری انقلاب اسلامی این مدعا را ثابت می‌کند که بسیاری از سخنرانی‌های سیاسی که مقدمه شورش علیه مشروعیت نظام حاکمه شاهنشاهی بودند، در مساجد برگزار می‌شدند.

پنهان زیر را به دنبال دارد:

**خدمات اجتماعی:** مسجدالنبی مأوای بی‌پناهان و فقرای مسلمانان بود. در زمان رسول اکرم صلی الله علیه و آله بی‌پناهان و فقرا شب‌ها را در مسجد به صبح می‌آوردند. همچنین مسجد مکانی است که مردم از احوال یکدیگر برای همکاری در رفع مشکل باخبر می‌شوند. این امر در دوران پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، با تشویق و ترغیب خود پیامبر صورت می‌پذیرفت (همان، ص ۲۸۲۶). مساجد مکانی برای جمع‌آوری هدایا، نذورات، کمک‌های مردمی به آسیب‌دیدگان و بیماران محسوب می‌گردد.

**تقویت نماد فرهنگی:** کمک‌های مردمی به مسجد زمینه تقویت و گسترش مسجد به‌عنوان نماد فرهنگی اسلام را فراهم می‌نماید.

**تقویت روحیه ایثار و ازخودگذشتگی و ایجاد حس همبستگی:** جمع‌آوری کمک‌های مردمی برای نیازمندان، احساس همبستگی و کاهش فاصله طبقاتی را برای مردم یک جامعه تقویت می‌نماید. همچنین این روند سبب آگاهی مردم از وضعیت معیشت هم‌نوعان در جامعه می‌گردد و ضعف احساس اعتماد و نزدیکی بیشتری را با اقشار بالای جامعه خواهند داشت.

#### جدول ۶: بررسی کارکرد اقتصادی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی

ابعاد و نوع کارکرد	شاخص فعالیت‌های مرتبط	
	اشارکار	وقف و کمک‌های مردمی در گسترش مسجد، منابع درآمدی مسجد، برگزاری دوره‌های آموزشی
اقتصادی	پنهان	خدمات اجتماعی و کمک به مستمندان و نیازمندان
		تقویت نماد فرهنگی، همبستگی، تقویت روحیه ایثار و ازخودگذشتگی

جدول (۶) به بررسی کارکرد اقتصادی مساجد در پویایی فرهنگ اسلامی می‌پردازد. بر اساس یافته‌های جدول، فعالیت‌های مرتبط با کارکرد اقتصادی مساجد عبارتند از: وقف و کمک‌های مردمی در گسترش مسجد، و برگزاری دوره‌های آموزشی. این فعالیت‌ها با کارکرد آشکار خدمات اجتماعی، کمک به مستمندان و نیازمندان، و کارکرد پنهان تقویت نماد فرهنگی، همبستگی، تقویت روحیه ایثار و ازخودگذشتگی همراه است.

#### تجزیه و تحلیل یافته‌ها

نظام سبب‌رئیتیکی پارسونز رابطه‌ای دیالکتیکی بین چهار نظام کنش ترسیم می‌نماید. بر این اساس، فعالیت‌های اجرایی در مساجد کارکردهایی تلفیقی و تعاملی با یکدیگر را ارائه می‌نمایند و هیچ‌یک از فعالیت‌ها را نمی‌توان منحصرأ در یکی از ابعاد کارکردی گنجانند. سطوح مختلف بر یکدیگر تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم دارند. اگرچه هر فعالیت با قصد و هدف از پیش تعیین‌شده‌ای اجرا می‌گردد، ولی در کنار این کارکردهای آشکار، کارکردهای پنهان در پاسخ‌گویی به نیارهای یک جامعه تولید می‌شوند؛ مانند جمع‌آوری کمک‌های نقدی که اگرچه با قصد کمک به مستمندان و نیازمندان صورت می‌پذیرد، ولی بر کارکرد اجتماعی مانند همبستگی و وحدت نیز مؤثر است. انجام فریضه نماز جماعت با کارکرد آشکار فرهنگی رفع تکالیف مذهبی صورت می‌پذیرد، ولی در کارکرد اجتماعی (مانند همگونی) و کارکرد سیاسی (مانند وحدت) نیز قابل توجه است.

علاوه بر رابطه دیالکتیکی ابعاد کارکردی، مسجد در یک رابطه دیالکتیکی با کارکردهای خود قرار دارد. با تقویت و رشد مجموعه فعالیت‌های مساجد، ابعاد کارکردی گسترش می‌یابند و با رشد کارکردها و تعاملات گسترده میان ابعاد کارکردی، دوباره فعالیت‌های مساجد تقویت خواهند شد. از این رو، این رابطه رفت و برگشت دیالکتیکی موجب رشد فزاینده کارکردها خواهد می‌گردد که در نهایت، بر اساس چارچوب نظری تحقیق، بازتولید فرهنگ اسلامی را به‌طور مداوم به دنبال خواهد داشت. برای نمونه، با به‌کارگیری فناوری‌های نوین رسانه‌ای و خدماتی در مساجد ابعاد کارکردی تسریع و تسهیل می‌گردند. با افزایش این کارکرد، مسئولان و متولیان امر سعی در تقویت دوباره امکانات مادی خواهند داشت و

می‌گذارند. این یافته‌ها همچنین نوعی رابطه دیالکتیکی یا رفت و برگشتی میان فعالیت‌ها و کارکردها از یک‌سو و تعاملات دیالکتیکی بین ابعاد کارکردی از سوی دیگر را نشان می‌دهند. از این‌رو، مساجد با اجرای فعالیت‌های متعدد همواره در حال تقویت و پویایی فزاینده فرهنگ اسلامی هستند.

فعالیت‌های اجرایی در مساجد مانند برگزاری ادعیه، نیایش، قرائت قرآن، مراسم ملی و مذهبی اعم از جشن‌ها و اعیاد ملی و مذهبی، عزاداری‌ها و سوگواری‌ها، آموزش‌های دینی و سیاسی، کمک‌های مادی به نیازمندان، تحلیل سیاسی، جمع‌آوری کمک‌های نقدی، وقف و...، کارکردهایی مانند رشد آگاهی‌های مذهبی و سیاسی، تقویت آداب و رسوم ملی و مذهبی، همسان‌گرایی، وحدت، همبستگی اجتماعی، اجتماعی‌شدن، فشار سیاسی، جنبش‌های سیاسی - اجتماعی، نفوذ و کنترل، هنجارمندی، آرامش روحی، پیوند عاطفی، تعاون و همکاری، تقویت مفاهیم دینی، همگون‌سازی اعتقادی، ارزش‌محوری دین، تقویت ابعاد دین‌داری، هویت‌یابی، تقویت وجدان جمعی، محافظه‌کاری، تقویت نظام حاکم، تقویت روحیه ایثار و از خودگذشتگی، تقویت نماد فرهنگی، و کمک به مستمندان و نیازمندان را به همراه خواهد داشت. در نهایت، همه کارکردهای ایجادشده بر تقویت، تحول و پویایی فرهنگ اسلامی تأثیر خواهند گذاشت.

در نهایت، این رابطه رفت و برگشت میان امکانات و کارکردها به‌طور فزاینده‌ای زمینه‌ساز رشد و بالندگی فرهنگ اسلامی می‌شود. این روند تکامل به همراه تطبیق با نیازهای جامعه و امکانات روز صورت می‌پذیرد. فرهنگ اسلامی به دلیل نشئت‌گرفتن از آموزه‌های اسلامی، ماهیتی پویا دارد که می‌تواند خود را با امکانات، اهداف و اقتضائات روز جهان هماهنگ نماید. تغییر و تکامل فعالیت‌های مساجد، گویای تطبیق‌پذیری فرهنگ اسلامی است.

### نتیجه‌گیری

هدف از تحقیق انجام‌شده بررسی نقش و جایگاه فعالیت‌های اجرایی مساجد بر شکل‌دهی، تقویت و پویایی فرهنگ اسلامی است. محقق سعی داشت تا با بررسی جایگاه و کاربرد مساجد در جهت اهداف جامعه اسلامی، به متولیان و مسئولان در جهت درک اهمیت جایگاه مساجد و کارکردهای آن کمک نماید. محقق از روش استدلالی و منطقی برای تطبیق یافته‌های تحقیق با الگوی نظری مبادرت ورزید. با تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق بر اساس الگوی نظری، فرضیه‌های تحقیق مورد تأیید قرار گرفتند. سه فرضیه تحقیق عبارتند از: ۱. مساجد نوعی ضرورت کارکردی برای دستیابی به اهداف جامعه دارند. ۲. عملکردهای مساجد با کارکرد آشکار و پنهان در ابعاد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی سبب تقویت، تحول و پویایی فرهنگ اسلامی می‌گردند. ۳. مساجد در یک رابطه دیالکتیکی با کارکردهای خود سبب تقویت فزاینده فعالیت‌ها و کارکردها و در نهایت، پویایی فرهنگ اسلامی خواهند شد.

مساجد به همراه فعالیت‌ها و عملکردهای خود، تأثیرات آشکار و پنهان را در چهار بُعد اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی بر پویایی فرهنگ اسلامی

فاضلی، نعمت‌الله، ۱۳۸۷، «مسجد و مدرنیت: مروری تحلیلی و جامعه‌شناختی به گفتمان‌های مسجد در ایران»، پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، ص ۹۹، ص ۱۳۲.

کوئن، بروس، ۱۳۸۹، مبانی جامعه‌شناسی، چ شانزدهم، تهران، سمت.

کوزر، لوئیس، ۱۳۸۲، زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، چ دهم، تهران، علمی و فرهنگی.

متقی هندی، حسام‌الدین، ۱۴۰۹ق، کنز العمال، تحقیق و تصحیح شیخ بکری حیانی و شیخ صفوة الصفا، بیروت، مؤسسة الرسالة.

مجلسی، محمدباقر، بی تا، بحارالانوار، بی جا، بی نا.

معین، محمد، ۱۳۷۱، فرهنگ فارسی، چ هشتم، تهران، امیرکبیر.

موسوی خمینی، سیدروح‌الله، ۱۳۸۹، رساله توضیح المسائل، چ دوم، تهران، آدینه سبز.

نظری علی، اشرف و علی حسن پور، ۱۳۹۱، «مسجد و فرایندهای فرهنگی قدرت در نظام جمهوری اسلامی ایران»، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، ص ۸۷-۱۱۱.

همیلتون، ملکم، ۱۳۸۷، جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، ثالث.

## منابع .....

آرون، ریمون، ۱۳۸۷، مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه باقر پرهام، تهران، علمی و فرهنگی.

ادیبی، حسین و عبدالمعبود انصاری، ۱۳۸۳، نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران، دانژه.

اسکات، جولی و ایرین هال، ۱۳۸۲، دین و جامعه‌شناسی، ترجمه افسانه نجاریان، اهواز، رسش.

باقی، عمادالدین، ۱۳۸۱، پرستشگاه در عهد سنت و تجدد، تهران، سرایی.

باقی نصرآبادی، علی و دیگران، ۱۳۸۹، جامعه‌شناسی فرهنگی، قم، یاقوت.

توسلی، غلامعباس، ۱۳۸۰، جامعه‌شناسی دین، تهران، سخن.

—، ۱۳۸۴، نظریه جامعه‌شناسی، چ یازدهم، تهران، سمت.

جلالی مقدم، مسعود، ۱۳۸۶، جامعه‌شناسی دین و آراء جامعه‌شناسان بزرگ درباره دین، چ دوم، تهران، نشر مرکز.

حراملی، محمدبن حسن، ۱۳۷۶، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل‌البیت.

حسینی دشتی، سیدمصطفی، ۱۳۷۹، معارف و معاریف، دائرةالمعارف جامع اسلامی، تهران، مؤسسه فرهنگی آریه.

ریتزر، جورج، ۱۳۸۷، نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ترجمه محسن ثلاثی، چ سیزدهم، تهران، علمی و فرهنگی.

ساروخانی، باقر، ۱۳۷۰، درآمدی بر دائرةالمعارف علوم اجتماعی، تهران، کیهان.

—، ۱۳۸۵، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

صالحی امیری، رضا، ۱۳۸۷، برنامه‌ریزی فرهنگی (۲)، تهران، مجمع تشخیص مصلحت نظام.

عریبان، طیبه، ۱۳۸۰، تعریف دین و فرهنگ از نگاه متفکران شرق و غرب، مقالات سومین کنگره دین‌پژوهان، قم.

عمید، حسن، ۱۳۶۴، فرهنگ فارسی، چ ششم، تهران، امیرکبیر.